

Ю.А. Луценко,
науковий співробітник
Українського НМЦ
практичної психології і соціальної роботи
НАПН України

1.9 Впровадження інноваційних технологій психологічної роботи з дітьми з девіантною і делінквентною поведінкою

Девіантна поведінка як соціальна проблема.

Сучасна дитина. Якими якостями вона володіє, які мотиви визначають її поведінку, які цінності слугують орієнтирами у вибудовуванні життєвого шляху? Конфлікт поколінь - явище, що супроводжує людство на всіх етапах еволюційного розвитку. Вивчаючи історію психології пересвідчуємося, що старше покоління як правило залишається невдоволеним тими пріоритетами, якими живе молодь, уподобаннями й інтересами, моделями спілкування. Не виключення і теперішні часи, коли старші люди говорять про невихованість, байдужість, жорстокість, агресивність більшості дітей і підлітків. Невже психологічно вона настільки регресувала і деградувала, що моральні норми і правила для неї це порожня формальність? Навряд чи це правдиве твердження. Тоді у чому ж істинні причини прояву агресивної, жорстокої, девіантної (протиправної) поведінки серед дітей та підлітків, яким чином необхідно організувати навчально-виховний процес, щоб знизити рівень їх прояву?

Аналізуючи ситуацію щодо поширення явищ, жорстокості, насилля, правопорушень та злочинів в учнівському середовищі громадські організації вказують на невтішну статистику. Таку ж статистику надають і органи держаної влади, зокрема кримінальна міліція у справах дітей, служба у справах дітей. Розмірковуючи над закономірностями негативної динаміки правопорушень серед дітей, хочеться робити акценти не на статистиці проявів злочинів і правопорушень, а на істинних причинах та суспільних процесах, які провокують такі випадки, а також на пошуках дієвих механізмів профілактики та превенції.

Однак, для формування уявлення про масштаби поширення правопорушень серед дітей в Україні важливо проаналізувати динаміку показників. Упродовж 2012 року неповнолітніми або за їх участю скоєно 14 238 злочинів. Стосовно дітей учинено 9 677 злочинів, у тому числі 2 885 - тяжких та особливо тяжких. Щодня підлітки в Україні вчиняють понад 100 злочинів, у тому числі одне вбивство або злочин із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, одне зґвалтування, два-три розбійні напади, вісім пограбувань, сімдесят крадіжок приватного та державного майна.

Від протиправних діянь потерпіло 10 590 дітей, у тому числі 2 961 малолітня дитина (до 14 років) Особливістю криміногенної ситуації в підлітковому середовищі є зміна її структури в бік зростання корисливих злочинів. Найпоширенішими злочинами залишаються крадіжки, тобто майнові злочини (майже 66%). Значною мірою на стан оперативної ситуації впливає незайнятість населення та трудова міграція.

На кінець 2012 року у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України перебуває 14 тисяч 213 дітей, з них 1 тисяча дівчат. Стільки ж утримується дітей, яким не виповнилося 11 років, а також 1 тисяча 557 підлітків віком від 11 до 14 років, 5 тисяч 665 дітей віком від 14 до 16 років та 6 тисяч 814 - від 16 до 18 років.

За статистичними даними на сьогодні злочинність неповнолітніх має таку структуру: злочини, пов'язані з наркотиками - 2,8%; хуліганство - 6,2%; крадіжки - 70,5 %; злочини проти життя та здоров'я - 2,1 %; інше - 9,4 %.

За даними ГПУ, кожен другий школяр в Україні має досвід тютюнопаління та вживання пива, кожен третій пробував горілку, четвертий - наркотичні речовини. За офіційною статистикою, 89 дітей вживають наркотики ін'єкційно, насправді їх набагато більше [11].

Таким чином дитяча злочинність змінюється не лише у кількісних характеристиках, змінюється також склад і особливості прояву делінквентностей, все більше дівчат скоюють правопорушення і злочини, а самі випадки стають більше жорстокими, агресивними, насильницькими. Така

динаміка властива не лише для України, на думку міжнародного експерта з прав дітей та ювенального права Стена Мувеза – її можна розглядати як загальносвітову тенденцію. Чому ж не дивлячись на значні витрати коштів, наукові і методичні розробки з організації профілактичної і превентивної роботи з правопорушниками у кожній країні, світові показники щодо прояву девіантної поведінки гіршають з року в рік?

На наш погляд соціальна політика, включаючи навіть розвинуті європейські країни, і до сьогодні не має ефективних моделей превенції негативних проявів поведінки у неповнолітніх. Основні заходи, які вживаються державою з окресленого питання зводяться виключно до системи реагування. Часто, таке реагування нагадує оперативне втручання під час якого видаляється недієздатний орган, одночасно роблячи організм ослабленим та напівфункціональним. Спроба локалізації неповнолітніх правопорушників запроваджувалася в різні історичні часи, однак на думку А.Г.Токарева в'язниця залишається в'язницею якій притаманні всі негативні сторони тюремної обстановки, які негативним чином впливають на характер і моральність засуджених [1, с. 48-55]. Це підтверджується і думкою міжнародного експерта Стена Мувеза, який наголошує, що жодна в'язниця не зробила людину кращою, ніж вона була до того, як туди потрапила. Експерт визначає головне завдання у діяльності всіх ключових служб і органів у справах дітей як відновлення втраченого зв'язку між дитиною і соціумом. На його думку, головна проблема неповнолітніх, які опинилися у конфлікті із законом, є втрата або розірвання зв'язку з батьками, друзями, нормами суспільної моралі. Власне термін „делінквентність” походить від двох слів „de” і „link”, що буквально означає перерваний зв'язок.

Психологічні складові девіантної поведінки.

Не менше значення мають знання про психологічні особливості дитини, які могли стати чинниками формування девіантної поведінки. Прояв девіантної поведінки та способи її подолання і профілактики виступили предметом низки зарубіжних і вітчизняних досліджень. Особливої уваги заслуговують

дослідження таких вчених, як: Ю.М. Антоняна, Т.С. Барила, В.І. Барка, І.П. Бошкатової, Ф.Г. Бурчака, В.М. Бурдіна, А.Я. Гришка, Г.О. Душейка, Д.А. Корецького, Н.Ю. Максимової, П.П. Михайленка, Л.А. Мороз, Л.І. Мороз, В.М. Оржехівської, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, С.І. Яковенка та інших.

Кожен з дослідників пропонує власну класифікацію типів девіантної і делінквентної поведінки, визначає поняття виходячи із суб'єктивного бачення проблеми. Нами опрацьовано основні класифікації неповнолітніх щодо прояву девіантної поведінки. Цікавим є підхід Д. Фельдштейна, який виділяє п'ять груп підлітків, поведінка яких відхиляється від норми. Першій притаманний стійкий комплекс суспільно-негативних, аморальних та примітивних потреб. У підлітків цієї групи спостерігається викривлення уявлень про дружбу, сміливість, відсутнє почуття сорому. Вони також цинічні, грубі, агресивні, нестримані, егоїстичні. Друга група відрізняється індивідуалізмом та домінуванням над слабшими. Їх характеризує імпульсивність, нестійкість, різка зміна настроїв, хитрість, недовіра до людей. Третя відрізняється хитрістю, брехливістю, пристосовницьким способом життя, апатією до суспільно важливих подій. Четверту групу складають підлітки зі слабо деформованими потребами. Їм притаманна легка навіюваність, емоційна нестійкість, невпевненість у собі. До п'ятої належать підлітки, які випадково стали на шлях правопорушень. Вони трудолюбиві, але через недостатність вольових зусиль часто піддаються впливу мікросередовища. На думку вченого, зазначені групи характеризуються споживацьким ставленням до життя, безвідповідальністю, афективними проявами в поведінці, агресивністю та бездіяльністю [13].

Ми визначаємо девіантну поведінку як таку, що відхиляється від встановлених моральних чи соціальних норм, правил. У свою чергу делінквентну поведінку ми розглядаємо як вид девіантної поведінки, який полягає у порушенні юридичних норм і законів. Делінквентна поведінка, відповідно до юридичних визначень, включає такі дії як пограбування, напад, нанесення шкоди власності, вживання наркотиків та інші подібні злочини, тобто дії за які передбачена адміністративна або кримінальна відповідальність. Делінквентність також

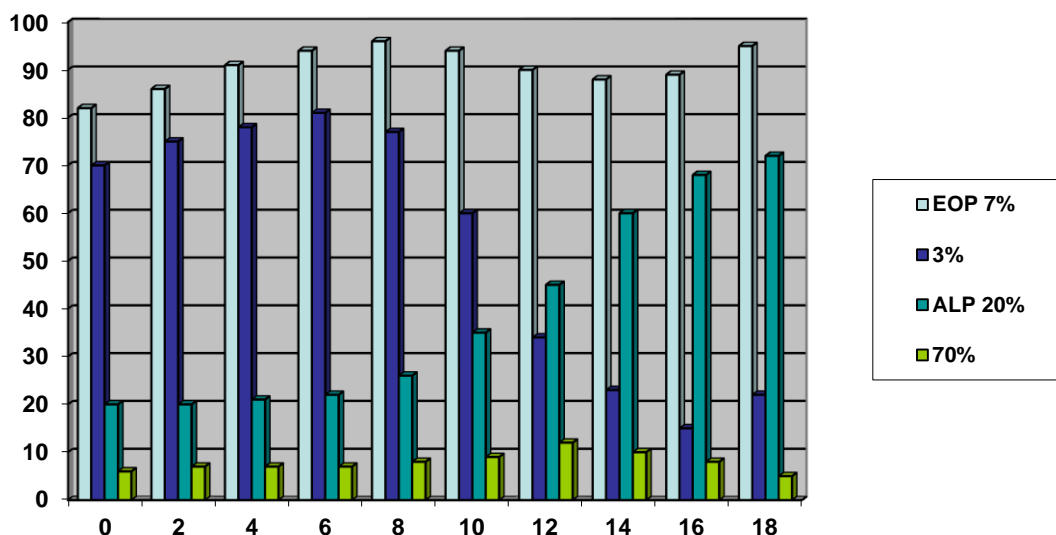
включає дії, відомі як статусні правопорушення – порушення певних соціальних правил. Приклади типових статусних правопорушень включають вживання алкоголю, паління та прогули. Незважаючи на те, що делінквентність технічно визначається як окрема дія із порушення закону, дослідники виявили, що окрема делінквентна поведінка молоді із достатньою частотою та жорстокістю становить паттерн поведінки, який можна діагностувати і який стає помітним навіть у ранньому віці. Дійсно, ще у 1950-х роках важливе дослідження таких експертів, як Вільяма Маккорда та Джоан Маккорд, почало ідентифікувати фактори, які допомогли пояснити ранній паттерн (шаблон поведінки) прояву девіантної і делінквентної поведінки. Дане дослідження наводить суворе батьківське виховання дітей у якості головного діючого фактора у розвитку цього паттерну.

Рання встановлена делінквентність.

Багато експертів вивчали ранній встановлений паттерн (РВП) тому, що такі молоді люди, за дослідженнями, вступають на "еволюційну доріжку" до підліткової антисоціальної та делінквентної поведінки, демонструючи агресію та інші види проблемної поведінки, ще у дошкільний період та продовжуючи паттерн антисоціальної поведінки у дорослому віці. Діти переміщуються по цій доріжці, демонструючи прогрес у таких видах поведінки: напади гніву, бійки у дошкільному віці; бійки у початковій школі та ігнорування вимог дорослих; прогулювання шкільних занять, вживання наркотиків, паління та крадіжки у магазинах; скоєння злочинів у підлітковому віці. Ця група складає між 5% - 7% від загальної кількості делінквентних підлітків. Існують також дві інші важливі характерні ознаки РВП молоді: їх делінквентні вчинки мають тенденцію до того, щоб бути вчиненими з проявами жорстокості. Такі підлітки, ймовірно, будуть антисоціальними у всіх сферах свого життя.

На наведеній нижче діаграмі відображено результати дослідження Террі Моффітт. Вісь Х – вік, У – кількість дітей з різними проявами у поведінці, зокрема 70% дітей практично не виявляють девіантної/делінквентної поведінки, близько 3% проявляють вказану поведінку в дошкільному і молодшому

шкільному віці і під впливом психокорекційних вправ "вирівнюються". 20% навпаки, починають проявляти асоціальну або протиправну поведінку лише з початком пубертатну, і лише 7%, як було вказано раніше, проявляють стійкий паттерн.

Сьогоднішні знання про витоки делінквентності не є вичерпними, однак значний об'єм інформації був накопичений і систематизований, починаючи з минулого сторіччя. У доповнення до визначення чітких паттернів делінквентної поведінки, дослідники зробили важливі відкриття стосовно факторів, що можуть привести дитину на доріжку делінквентної поведінки. Далі проходить дискусія стосовно типів факторів, які були пов'язані із делінквентністю у різних періодах розвитку. Це ті передумови, які у разі наявності, збільшують ризик втягування у делінквентність, але які не можна ніколи розглядати у якості прямих її причин. Дослідження часто виявляють, що РВП девіантної поведінки властивий для дітей із середовища бідності, позначеного високими рівнями нестабільності та соціального розшарування. Суттєвим є те, що такі фактори не є єдиними, які впливають на розвиток делінквентності. Скоріше, такі впливи, які бідність та розмиті сімейні цінності мають тенденцію наносити відбиток на процес піклування про дітей, роблячи їх потужними факторами ризику. Батьки у такому життєвому середовищі володіють меншою кількістю ресурсів та соціальної підтримки, ніж ті, які потребуються для оптимального виховання і розвитку

дітей. Отже, вони з більшою ймовірністю будуть емоційно недоступними та використовуватимуть суперечливі, суворі та іноді образливі дисциплінарні стратегії. Через свої обмежені ресурси, батьки у таких ситуаціях схильні забезпечувати неадекватний контроль над своїми дітьми, таким чином надаючи їм великі можливості для активного життя із проявами делінквентної поведінки. Саме такі відомості часто виявляються у біографічних даних РВП делінквентної молоді.

Експерти звернулися до процесів регулювання емоцій для того, щоб пояснити, чому ранні батьківські помилки у вихованні пов'язуються із РВП делінквентною поведінкою. Вони звернули увагу на те, що, починаючи із перших років життя, діти залежать виключно від тих, хто про них піклується, щоб допомогти їм регулювати свої емоції та залишатися організованими перед новими ситуаціями. В оптимальних моделях піклування діти вільні у дослідженні свого середовища та переживанні широкого діапазону емоцій, тому що вони впевнені, що люди, які про них піклуються, будуть поруч у часи дистресу. Коли у батьків існують серйозні проблеми щодо збереження психічного здоров'я, такі як депресія, або відсутній належний рівень соціальної підтримки, вони мають меншу кількість ресурсів, які можна виділити для їх батьківського піклування. Без адекватної батьківської підтримки у такому середовищі з більшою ймовірністю у дітей розвинуться навички які не дозволять адекватно справлятися із дезорганізуючими емоціями. Замість цього, такі діти будуть поводитися агресивно та імпульсивно.

Результати досліджень вказують, що як тільки будь-який паттерн агресивної, зухвалої чи імпульсивної поведінки був встановлений, він стійко опирається всім спробам його змінити. Через численні повторення з часом моделі дезадаптованої поведінки стають звичними та типовими для будь-якої ситуації. Більше того, певні процеси "поганого циклу" починають брати над дитиною контроль. Наприклад, дітей, які показують високі рівні агресії та іншої антисоціальної поведінки, із більшою ймовірністю будуть цуратися однолітки. Одночасно вони будуть отримувати негативну оцінку від вчителів, що, у свою

чергу, призводить до прояву ще більшої агресії. По мірі того, як ці діти навчаються в школі, вони відсторонюються від занять на деякий час та/або зовсім виключаються із навчального процесу, починають не справлятися із заняттями у школі та, кінець кінцем, розвивають конфронтуючі відносини із шкільною системою в цілому. На час, коли вони йдуть до середньої школи, такі діти мали достатній "стаж" прояву делінквентності і у підлітковому віці швидко знаходять однолітків, які зміцнюють їхні способи поведінки. По суті, одне із найбільших відкриттів це те, що делінквентні діти досить залежні і скоюють більшість із своїх правопорушень у компанії делінквентних однолітків.

Закономірним є припущення, що інші негативні фактори формування делінквентності також пов'язані із перебуванням дитини в сім'ї. Зокрема стратегії дисципліни, які затверджують владу як єдину модель встановлення міжособистісних стосунків, будуть також провокувати прояв агресивної поведінки. Визначна праця Джеральда Паттерсона у 1982 році показала, що батьки РВП молоді схильні до використання стратегій виховання, для яких характерна ескалація конфлікту, що також зміцнює агресивні типи поведінки [2].

Делінквентність, обмежена підлітковим віком.

У 1993 році Террі Моффітт показав, що молодь, при просуванні до підліткової делінквентності та антисоціальної поведінки, йде не по одній, а мінімум по двох чітких доріжках розвитку. Контрастуючим із РВП групою було те, що Моффітт назвав терміном «обмежена підлітковим віком (ОПВ) делінквентність». Як зазначає сама назва, такі молоді люди не показують жодних помітних проявів проблемної поведінки до підліткового віку, коли вони починають втягуватися у високі рівні делінквентної та іншої антисоціальної поведінки, схожої на РВП групу. ОПВ молодь, однак, припиняє свою делінквентну поведінку наприкінці підліткового періоду, і багато хто із цих молодих людей повністю припиняє проявляти таку поведінку в середині третього десятку років свого життя. Незважаючи на те, що паттерн поведінки ОПВ молоді часто не можна відрізнити від паттерну РВП групи, ОПВ делінквентні вчинки із більшою ймовірністю будуть статусними

правопорушеннями, ніж насильницькими злочинами. Разом з тим, делінквентна поведінка ОПВ молоді має тенденцію до того, щоб бути обмеженою певними контекстами, такими як соціальна сфера однолітків.

Делінквентна поведінка, обмежена підлітковим віком, - це цікавий феномен, тому що вона йде по зовсім іншій доріжці розвитку. Такі молоді люди мають тенденцію до того, що вони (1) виходили із відносно стабільного середовища; (2) показували нормальні рівні академічних досягнень та соціальної компетенції; та (3) не переживали жорстоке поводження в дитинстві. Експерти виявили, що це – розумним чином урівноважені молоді люди, які мотивовані на те, щоб затвердити свою незалежність, проявляючи поведінку, яку вони вважають за "дорослу", наприклад, таку як вживання алкоголю чи паління. Так як ОПВ делінквентна поведінка у більшості випадків нівелюється до настання повноліття, деякі експерти замислились над проблемою: чи можна вважати її нормальною частиною підліткового "експериментування"? Тим не менш, через свою ризиковану природу, цей феномен поведінки не повинен бути відкинутим як нешкідливий, беручи до уваги наслідки які він може викликати, такі як вагітність, кримінальне переслідування або залежність від алкогольних, наркотичних речовин. [2. с. 103-107]

Делінквентність: причини, наслідки та шляхи подолання.

Вивчення контингенту вихованців "закритих" закладів дає право стверджувати, що більшість з них мають вади у психофізичному розвитку, виховувалися у маргінальному середовищі і мають сформовані асоціальні моделі поведінки. Крім цього, за результатами проведеного дослідження серед неповнолітніх правопорушників у США, було встановлено кореляцію між початком формування, прояву асоціальної поведінки і стратегією спрямованого психолого-педагогічного впливу. Так, дослідники відмічають, що у разі "раннього" прояву асоціальної поведінки необхідно впливати безпосередньо на особистість дитини (характер, установки, переконання, мотиви та ін.). У випадку ж "пізнього" початку (коли асоціальна поведінка проявляється після 14 років) акцент має бути зроблено на оточенні дитини, а тому працювати необхідно

менше з дитиною, а більше з дорослими і однолітками, котрі її оточують (з виступу Йохана Ван Шайка, ювенального психолога Королівства Нідерланди під час проведення другого професійного тренінгу для працівників системи ювенальної юстиції "Запровадження системи ювенальної юстиції в Україні: модельні суди і педагогічний аспект", 2008 рік, АР Крим). Таким чином, знання психологічних причин асоціальної поведінки виступає фундаментом вибудовування індивідуальної роботи з неповнолітнім правопорушником.

Одним з показників ефективності діяльності системи ювенальної юстиції в цілому, та її окремих суб'єктів зокрема, вважається кількість повторних злочинів. Офіційна статистика свідчить, що в Україні серед дітей, котрі перебували у закладах соціальної реабілітації системи освіти такий показник становить 13%, а серед вихованців спеціальних виховних установ для неповнолітніх Департаменту з питань виконання покарань – не більше 18%. Для порівняння такий показник у Королівстві Нідерланди варіює від 50% до 65%, однак, ця різниця зумовлена не лише відмінністю у підходах щодо формування статистичних даних, а й організацією самої системи покарань, яка перш за все спрямована на мінімальний термін ув'язнення дітей і застосовується виключно як крайня міра впливу (перший раз призначається покарання до 2-ох років, однак неповнолітнього можуть випустити вже через пів року під супровід офіцера служби пробації. Максимальний термін поміщення дитини до виправної установи в Голандії становить 6 років, в Україні – 15 років).

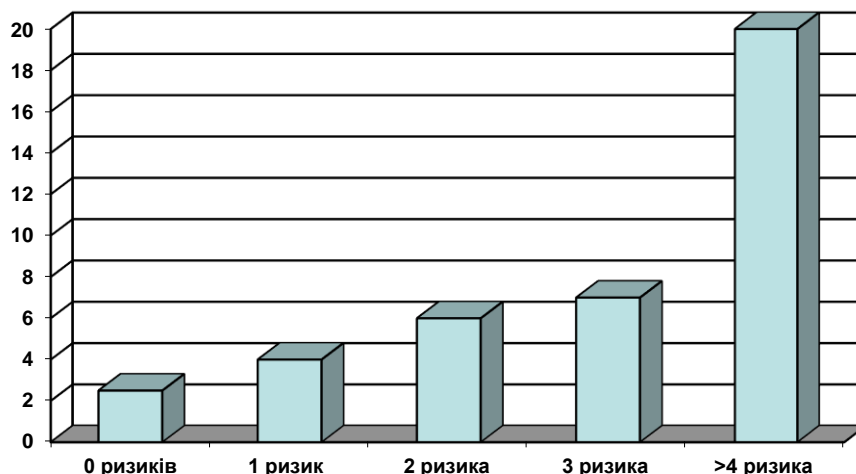
Вивчаючи питання рецидивної дитячої злочинності ми виявили ряд індикаторів, серед яких:

- серед осіб, які скоюють повторні злочини хлопчиків більше ніж дівчат;
- чим молодша дитина на момент скоєння злочину, тим вищій ризик повтору;
- чим більше дитина скоїла правопорушень, тим вищій ризик;
- наявність елемента насилля підвищує ризики.

Виявлено закономірність: стійка агресивна поведінка в ранньому віці, як правило, переростає в делінквентну. Делінквентність, в свою чергу, має тенденцію до кульмінації в юності та ранній зрілості. Чим більше виявлено

факторів ризику, тим більша ймовірність прояву насилля в майбутньому, тим гірший прогноз на виправлення дитини.

На діаграмі нижче представлена кореляція між накопиченням факторів ризику і віком дитини.

ДО КАТЕГОРІЙ РИЗИКУ ВІДНОСЯТЬ:

- a. Низьку мотивацію до навчання в школі;
- b. Прояв делінквентності до 10 років;
- c. Жорстокість до людей;
- d. Депресивний настрій;
- e. Родину, яка перебуває під соціальним супроводом;
- f. Постійний і неадекватний тиск за сторони батьків;
- g. Несприятливе оточення;
- h. Психологічну агресію.

Таким чином, організовуючи профілактичну і корекційну роботу з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки, необхідно обрати відповідні стимулюючі фактори. Такі фактори асоціюються з буфером, який гальмує делінквентність або руйнує "ризик" негативного впливу на дитину. Необхідно враховувати ранній стимулюючий принцип – чим простіше стимулюючі фактори, тим більша ймовірність змінити поведінку.

Інноваційні технології у роботі з девіантними і делінквентними дітьми.

У кожному навчальному закладі є учні, які проявляють девіантну поведінку перешкоджаючи нормальному навчанню інших дітей. Такі діти не подобаються вчителям, іншим учням, батькам класу і стають вигнанцями. Часто у педагогічному колективі такій дитині прикріплюють «ярлик» і ніякі зміни в особистості чи поведінці не вплинуть на прийняття дитини в колектив. Будь-яка шкільна перевірка обов'язково вивчає список учнів, які стоять на внутрішкільному обліку та систему роботи з ними. Але ніхто не цікавиться, які наслідки цієї роботи, скільки дітей було знято з обліку і скільки випадків закріплення девіантної поведінки як основної форми поводження дитини вдома чи у школі. Основне навантаження по роботі з дітьми групи ризику припадає на спеціалістів психологічної служби. Що ж робити практичному психологу, соціальному педагогу у випадку запиту відносно такого учня?

Перш за все, необхідно володіти знаннями щодо можливих причин формування девіантної поведінки і у залежності від цього будувати план корекції поведінки конкретної дитини. Як вказувалося раніше, важливою інформацією є початок прояву такої поведінки, на кого вона спрямована, у якому середовищі дитина не проявляє девіантну поведінку, хто з оточуючих провокує прояв такої поведінки. Практичні психологи дошкільних навчальних закладів говорять про те, що вже у дошкільному віці можна спрогнозувати прояви девіантної поведінки. Це сприяє ранній інтервенції в умовах садочку, а потім початкової школи. В умовах середньої ланки важливо з'ясувати рівень моральності у сім'ї та власне дитини, рівень розвитку емпатії, оскільки існує кореляція між її сформованістю та ймовірністю прояву делінквентностей. Практичний психолог самостійно не зможе організувати належну роботу щодо корекції девіантної поведінки, у такому випадку необхідно створити мультидисциплінарну команду до складу якої увійдуть: класний керівник, соціальний педагог, медичний працівник, представник кримінальної міліції у справах дітей і обов'язково – батьки [9]. Без цього останнього за списком, але найважливішого компоненту

передбачити ефективність і результативність роботи просто не можливо. Батьки приймають безпосередню участь у розробці і реалізації плану корекції, його коригуванню тощо. В рамках реалізації проекту «Створення передумов для реформування закладів соціальної реабілітації для неповнолітніх правопорушників, котрі не досягли віку кримінальної відповідальності в Україні» експертами, членами робочої групи було розроблено Індивідуальний план розвитку вихованця школи соціальної реабілітації [8]. Вказаний документ пройшов апробацію на базі 3-х пілотних шкіл. В ході апробації були враховані і внесені зміни в його структуру, окремі пункти. Важливим елементом складання такого плану є етап його підписання власне дитиною і її батьками. Працівники закладів для дітей правопорушників Королівства Нідерланди давно використовують такий механізм, який, на думку психологів, дозволяє сформувати відповідний рівень відповідальності за процес і результат корекційної роботи. Особливим досягненням організації експериментальної роботи на базі вказаних закладів була розробка та апробація корекційних програм по подоланню агресивної поведінки у дітей, формуванню соціальних навичок тощо. Значна увага була приділена підвищенню фахової компетентності педагогічних працівників через проведення низки тренінгових занять. За відгуками учасників отримані навички допомогли в організації взаємодії і вплинули на загальний мікроклімат у навчальному закладі.

Іншою дієвою формою реагування на ситуацію прояву девіантної поведінки в умовах школи є програми примирення.

Програми примирення як інструменти формування безпечного середовища в умовах навчального закладу.

Викривлена інформація, яка подається окремими НГО, представниками релігійних конфесій, окремих політичних партій щодо запровадження в Україні системи ювенальної юстиції, призвела до формування хибного уявлення у громадян щодо даної системи. Більше того, серед педагогічних працівників багато таких, які не зрозумівши головну мету, принципи і функції ювенальної юстиції говорять про її шкідливість для збереження інституту сім'ї, батьківства

в цілому. Окремі програми, наприклад програми примирення або відновного правосуддя, є самостійною процедурою роботи з девіантною дитиною і покликані відновити стосунки між жертвою і правопорушником, поновивши їх інтереси, статуси. Кінцева мета таких програм - створення безпечної громади у якій кожен приймає відповідальність за власні дії, усвідомлює їх наслідки, разом з тим програми спрямовані на посилення ролі громади у питаннях створення безпечного середовища. Низка реалізованих проектів (2006-2011 р.р.) довела значимість й загальну ефективність таких програм. Зокрема у Білій Церкві проведено більше 170 медіацій у справах, де однією зі сторін виступають діти. Відсоток скоєння повторних правопорушень чи злочинів мізерний (1 випадок на 100 медіацій), хоча загальна цифра рецидиву серед дітей становить близько 19%.

Вказані програми використовуються у якості дієвого інструменту побудови безконфліктного середовища в умовах навчального закладу, формування цінностей колективу. Позитивний досвід впровадження програм примирення на базі навчальних закладів маємо на Вінниччині, Одещині тощо. Так у навчальних закладах Жмеринки з 2006 року активно розбудовуються Шкільні центри примирення на базі яких проводяться медіації, кола цінностей тощо. На базі вказаних центрів проходили навчання учні, вчителі, психологи. Через 3 роки діяльності потреба проводити медіації відпала, оскільки всі діти пройшли навчання і уміло розпізнавали ознаки конфлікту, шукали адекватні способи реагування і вирішення суперечок. Водночас виникла потреба по проведенню кіл цінностей, які допомагають сформувати дитячий колектив, сприяють формуванню ціннісних орієнтації. Насьогодні на базі навчальних закладів м. Жмеринки проходять навчання медіатори з усієї України, проводяться фестивалі, конкурси тощо.

Нажаль така практика і на сьогодні залишається фрагментарною і не системною. Не дивлячись на підтримку програм примирення Міністерством освіти і науки України "Про затвердження Плану заходів Міністерства щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року" від 03.08.12 №888, представники місцевих органів освіти, не розуміючи

загальну користь й ефективність вказаних програм, часто чинять опір щодо їх впровадження. Маємо кілька прецедентних випадків, коли шкільні служби порозуміння були закриті, а навчання медіаторів не проводиться вже кілька років. Така політика місцевих чиновників сприяє зростанню показника вчинення правопорушень, злочинів в учнівському середовищі і негативно відображається на мікрокліматі у конкретному навчальному закладі, а отже системі освіти в цілому.

Однак, на нашу думку впровадження медіацій серед ровесників є ефективним способом зменшення кількості конфліктів та налагодження позитивної і безпечної атмосфери у навчальному закладі. Як вказують розробники програми з підготовки медіаторів Р.Коваль та А.Горова, на території СНД діють кілька освітніх програм, спрямованих на розвиток у школярів навичок розв'язання конфліктів ненасильницьким шляхом. Одна з них — програма «Медіація однолітків»: школярі - медіатори проводять зустрічі з однолітками, між якими виник конфлікт, і допомагають їм залагодити суперечку з урахуванням інтересів всіх сторін. Таким чином, медіація однолітків покладає відповідальність за розв'язання конфліктів на самих учнів. Школярі мають багато переваг перед досвідченими спеціалістами під час розв'язання конфліктів, що виникають між однолітками.

По-перше, коли учні мають можливість допомагати розв'язувати конфлікти між своїми однолітками, зменшується ризик виникнення непорозумінь між поколіннями, адже завжди існує проблема, що старші нав'язуватимуть молодшим своє бачення та способи розв'язання певних проблемних ситуацій. У свою чергу, учні-медіатори постійно спілкуються зі своїми ровесниками і знають, що може стати причиною конфлікту, що переживають сторони конфлікту. Крім того, атмосфера стосунків довіри та взаємного розуміння між представниками одного покоління встановлюється набагато швидше, ніж між представниками різних вікових груп.

По-друге, всі люди, залежно від вікових особливостей, мають різне бачення та підходи до розв'язання конфліктів. У випадках, коли над

розв'язанням конфлікту працюватимуть однолітки, до уваги братиметься думка кожного. На жаль, коли до розв'язання проблемної ситуації беруться представники різних вікових когорт, старші часто нехтують думкою молодших, вважаючи, що останнім бракує досвіду.

По-третє, ровесники більше довіряють одне одному, насамперед тому, що не відчують у своєму колі різниці у владі. Під час медіації контроль над ситуацією рівноцінно належить як сторонам конфлікту, так і медіатору. Медіатори-школярі працюють за принципом «рівний — рівному», який є дуже ефективним завдяки тому, що стосунки будуються як суб'єктно-суб'єктні.

По-четверте, ровесники в ролі медіаторів викликають у сторін конфлікту повагу та шанобливе ставлення. Спостерігаючи за врівноваженою та впевненою поведінкою медіаторів, сторони конфлікту налаштовуються на позитивне сприйняття ситуації та серйозний підхід до її розв'язання.

По-п'яте, той факт, що школярі у вирішенні конфліктної ситуації не стикаються з авторитетом дорослих, а отримують допомогу-від ровесників, налаштовує їх на прийняття таких послуг та надання згоди на співпрацю. Дуже позитивно сприймається також те, що під час, здається, простої розмови зі своїми ровесниками конфлікт часто знаходить розв'язання [15; с. 3-15].

Усі наведені аргументи свідчать на користь упровадження медіації однолітків у навчальних закладах. Безумовно, це позитивно впливатиме на загальну атмосферу стосунків у школі. Окремі відгуки та експертне бачення програм примирення поміщено у додатку 2.

Медіація серед ровесників є однією з програм, які реалізуються на базі Шкільної служби порозуміння або служба розв'язання конфліктів.

Шкільні служби порозуміння.

Шкільна служба порозуміння чи шкільна служба розв'язання конфліктів – це команда підготовлених старшокласників-посередників (медіаторів), які допомагають одноліткам вийти з конфлікту мирним шляхом. Вони використовують у роботі відновні практики – медіацію однолітків, коло прийняття рішень, працюють над формуванням безпечної атмосфери в

навчальному закладі. Цю роботу організовує координатор, зазвичай – психолог або соціальний педагог, який пройшов підготовку, здобув знання й набув навичок зі створення і керування службою. Діяльність шкільної служби порозуміння базується на принципах відновного підходу. В розв’язанні конфлікту вбачають потенціал для особистісного росту й розвитку стосунків. Учасники інциденту активно залучаються до процесу обговорення і самостійно приймають рішення щодо подальших дій. Медіатор при цьому не є суддею або радником, а лише допомагає порозумітися і дійти згоди.

Діяльність ШСП базується на **принципах відновного підходу**, який передбачає:

- Повагу до особистості, віру в її здатність вирішувати конфлікти у найкращий для себе спосіб - учасники конфлікту активно залучені до процесу обговорення та самостійно приймають рішення щодо подальших дій; тому медіатор - це не суддя, не радник, а "той, хто допомагає спілкуватися".
- Відповідальність у стосунках та по відношенню до інших - процес переговорів побудовано таким чином, щоб учасники конфлікту мали можливість зрозуміти один одного, усвідомити власні вчинки та наслідки, до яких вони призводять, тобто власну відповідальність. Атмосфера довіри і поваги сприяє тому, що учасники конфлікту охочіше беруть на себе зобов'язання щодо виправлення ситуації або відновлення стосунків.
- Віру в кожену особистість та її здатність змінюватися - вирішення конфлікту за участю медіатора побудовано як процес переговорів партнерів, а не суперників, що сприяє засвоєнню учнями іншої конструктивної моделі розв'язання конфліктів, яку вони можуть використовувати в майбутньому.

Як створити Шкільну службу порозуміння?

Кроки створення ШСП:

1. Прийняття шкільною адміністрацією рішення про створення ШСП. Підставами для прийняття такого рішення, зокрема, можуть бути: напруга, велика кількість конфліктів тощо. Крім того, ключовим фактором є готовність шкільної адміністрації сприяти процесу впровадження та функціонування ШСП,

а саме: делегування повноважень щодо вирішення конфліктів школярам; розуміння і згода адміністрації та педагогічного колективу навчального закладу дотримуватися принципів відновного підходу в питаннях шкільної дисципліни, виділення та обладнання приміщення для ШСП.

2. Інформування педагогічного колективу про впровадження ШСП. Вибір координатора програми серед педагогічного колективу навчального закладу відповідно до наступних критеріїв: бажання координувати діяльність ШСП, авторитет серед учнів та вчителів, наявність вільного часу тощо.

3. Інформування учнів 8-11 класів про впровадження ШСП. Анкетування учнів та відбір потенційних кандидатів для проходження навчання відповідно до наступних критеріїв: авторитет серед учнів та педагогів, бажання бути медіатором, участь у позашкільній роботі тощо.

4. Проведення співбесід із потенційними кандидатами, відбір учасників тренінгу "Базові навички медіатора ШСП" згідно з такими критеріями: розвинені комунікативні навички, співробітницький підхід у ситуації конфлікту, безоціночність тощо.

5. Підготовка команди (координатора та школярів-медіаторів) для роботи в ШСП, проведення тренінгу "Базові навички медіатора ШСП".

6. Інформування учнів, педагогів та адміністрації школи про діяльність ШСП, представлення механізму передачі справ/звернення для їх розгляду за допомогою процедури медіації та процедури кола.

7. Проведення медіацій та кіл серед однолітків учнями-медіаторами та координатором служби (у випадку складних конфліктних ситуацій).

8. Підготовка нових медіаторів із числа учнів, які пройшли відбір згідно зі згаданими вище критеріями та внутрішнє навчання (організоване координатором служби за допомогою практикуючих школярів-медіаторів) принаймні один раз на рік для забезпечення неперервності функціонування ШСП.

9. Підвищення ефективності діяльності ШСП шляхом проведення зовнішніх супервізій та внутрішніх тематичних дискусій, що мають на меті аналіз напрацьованого досвіду.

За останні роки впровадження програми примирення довели свою значимість, дієвість та ефективність в умовах навчального закладу. Свідченням цього є зростаюча мережа Шкільних служб порозуміння (Шкільних служб розв'язання конфліктів) та кількість дітей, які проходять навчання, а також зростаюча увага зі сторони Міністерства освіти і науки України щодо впровадження програм примирення як механізму формування безпечного середовища. Не поодинокі випадки організації навчання дітей і педагогів в умовах літнього відпочинку на базі пришкільних таборів або наметових містечок. Одним з досягнень щодо впровадження програм примирення на базі навчальних закладів є випадки, коли медіатори з числа підготовлених учнів шкіл продовжили навчання на базі ВНЗ за спеціальністю «Медіатор».

Література

1. Бартол К. Психологія кримінального поведіння. СПб.: пройм-ЕВРОЗНАК, 2004.- 352с.
2. Запровадження системи ювенальної юстиції в Україні: педагогічний аспект і ювенальні суди. Посібник для тренерів. – К.:Видавничий дім «Калита», - 2007. – С.103-107
3. Лист МОН №1/9-623 від 13.09.10 року «Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.osvita.ua/legislation/other/8993>>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
4. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навч.посіб. – К.: Академія праці і соціальних відносин, 200. – 50с.
5. Максимова Н.Ю. Психологічні аспекти роботи з неповнолітніми, які знаходяться в місцях позбавлення волі // Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають в місцях позбавлення волі / за ред. Синьова В.М.- К., 2003 – 33-40

6. Освітні моделі та технології соціального педагога : навчально-методичний посібник / [Гайдар М.В., Іванова І.В., Козак Н.Г., та ін.] за ред. Я.В.Сухенко. – Полтава : ОІППО, 2012. – 228 с.
7. Пащенко В.М. Особливості злочинності неповнолітніх// Проблеми протидії злочинності неповнолітніх: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20-21 квітня 2006 року) / За заг. ред. д.ю.н., проф. В.П. Петкова, к.ю.н. Цимбалюка М.М. - Кіровоград: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2006.-150с.
8. Психолого-педагогічна робота в закладах соціальної реабілітації (методичний посібник) / за аг. Ред.. Ю.А.Луценка, Є.Б.Павлової, В.Г.Панка. – К:Видавець Надтока О.Ф., 2011. – 310 с.
9. Регіональна модель профілактики підліткової злочинності: досвід упровадження. За матеріалами практичної роботи в громадах України. К.:Український центр порозуміння., - 2009.- 80с.
10. Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. До 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини. – К., 2010. – 230 с.
11. Стан та структура злочинності в Україні. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs>.
12. Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх – К: «К.І.С», 2011. – 184 с.
13. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии: избр. психол. труды / Д. И. Фельдштейн. – М.: Междунар. пед. академия, 1995. – 368 с.
14. Червоненко Г.О. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх.//Протидія злочинності неповнолітніх: досвід та сучасні проблеми: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 квітня 2010 року).- Кіровоград: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010.- 214с.

15. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід упровадження. Посібник. — К.: Видавець Захаренко В.О., 2009. — 168 с.

Додаток 1

Словник термінів

Відновне правосуддя – підхід у реагуванні на злочини, який базується на принципах усунення завданої потерпілому емоційної, матеріальної та фізичної шкоди та прийнятті правопорушником відповідальності за скоєне.

Відновний підхід – підхід до вирішення конфліктів, який базується на повазі до особистості, вірі в її здатність вирішувати конфлікти у найкращий для себе спосіб. Учасники конфлікту активно залучені до процесу обговорення та самостійно приймають рішення щодо подальших дій; тому медіатор – це не суддя, не порадник, а «той, хто допомагає спілкуватися»;

Відповідальність у стосунках – процес переговорів побудовано таким чином, щоб учасники конфлікту мали можливість зрозуміти одне одного, усвідомити власні вчинки та наслідки, до яких вони призводять, тобто власну відповідальність.

Девіантна поведінка (*відхильна поведінка*) — поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм.

Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була важливою у педагогії, психології, кримінології, але останнім часом вона набуває масового характеру.

Делінквентна поведінка – вид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим юридичним нормам.

Кола правосуддя – одна з програм відновного правосуддя, яка передбачає участь у процедурі вирішення кримінального конфлікту представників громади,

у якій було скоєно злочин чи правопорушення (наприклад, жителів селища, представників навчального закладу тощо).

Медіація – метод розв’язання конфліктів із залученням посередника, який допомагає сторонам налагодити процес комунікації та аналізу конфліктної ситуації таким чином, щоб вони самі могли виявити та вибрати той варіант вирішення конфлікту, який задовольнив би потреби та інтереси всіх учасників. Медіація ґрунтується на принципах добровільної участі сторін, конфіденційності, нейтральності медіатора та відповідальності сторін за виконання прийнятого рішення.

Медіація в кримінальних справах – добровільний і конфіденційний процес, у результаті якого потерпілий та правопорушник мають можливість за участі медіатора примиритися.

Програми відновного правосуддя – процедури, за допомогою яких принципи відновного правосуддя застосовуються під час вирішення кримінальних ситуацій. Серед програм відновного правосуддя, зокрема, розрізняють медіацію в кримінальних справах, кола правосуддя та сімейні конференції.

Сімейні конференції – одна з програм відновного правосуддя, під час якої до процесу обговорення долучаються, крім потерпілого та правопорушника, також члени родини правопорушника. Мета їхньої участі – допомогти правопорушнику розробити план його реабілітації та підтримувати його під час реалізації цього плану. Зазвичай сімейні конференції застосовуються у випадках, коли правопорушення було вчинене неповнолітньою особою.

Центр відновного правосуддя в громаді – структура (організація), яка впроваджує відновний підхід у процес розв’язання кримінальних чи соціальних конфліктів, активно залучаючи для цього ресурси громади.

Шкільна служба порозуміння(ШСП) – це команда підготовлених старшокласників-посередників (медіаторів), які допомагають своїм ровесникам розв’язувати конфлікти мирним шляхом, використовуючи в роботі відновні практики: медіацію однолітків, коло прийняття рішень тощо, і працюють над формуванням безпечної атмосфери в навчальному закладі. Роботу ШСП

організовує координатор, зазвичай психолог або соціальний педагог, який пройшов підготовку і володіє знаннями та навичками з організації та управління ШСП.

Ювенáльна юсти́ція (лат. *juvenālis* — юнацький; лат. *Jūstitia* — правосуддя) — [правова](#) основа західної моделі системи установ і організацій, що здійснюють [правосуддя](#) у справах про [правопорушення](#), скоєні неповнолітніми.

Додаток 2

Ситуації успіху в реалізації програм примирення

«Щодо медіації, то я напевно оберу одну із тих, де нам було важче саме морально. До координатора поступила інформація, що одна з учениць шостого класу вже три тижні не відвідує школу. Координатор зателефонувала додому цій дівчинці, вияснилося, що причина у конфлікті в класі. Тому наш координатор запропонувала дівчинці прийти у школу та взяти участь у медіації. Вона довго не погоджувалася, але все ж прийшла.

Ситуація полягала в наступному: в день коли дівчинки не було в школі і вона подзвонила до подруги і запитала, що цікавого у класі, то почула відповідь: "Чому ти сюди дзвониш? Тебе вже похоронили". Виявилось, що на парту, за якою вона сидить, насипали землі, написали рік народження і рік смерті. Після цього дівчинка 3 тижні не ходить в школу - у неї депресія, вона просить маму перевести її в іншу школу, але мама не погоджується.

Ми проводили дві медіації. Спочатку з тими дівчатами, які по телефону їй це сказали. Коли ми почали говорити, то вискочили плітки і конфлікти, які раніше були. Дуже важко було - вони всі плакали, задача медіаторів була - не заплакати самим. Але дівчата помирилися. Потім ми проводили медіацію з хлопчиком, який зробив "могілу". Вияснилося, що у нього такі жарти. І якби дівчата нічого тоді не сказали, то такого конфлікту не було б.

В результаті дівчинка ходить до школи, весела, бере участь у всіх конкурсах, я знаю точно, тому що проводжу кола в цьому класі. Після медіацій ми дізналися,

що у дівчинки були конфлікти з хлопцями. Ми проводили кола тільки з хлопцями і результати вже є».

Юлія Ліхоліт, медіатор (м. Жмеринка)

СПРАВА ПРО РОЖЕВУ КУРТКУ

Ольга Войтенко, координатор Центру відновних практик (Біла Церква), медіатор у кримінальних справах показує годинник.

— Цей прилад символізує контроль за власним життям. На годиннику можна перевести стрілки назад, однак не можна повернути час. Хоча медіація і не звільняє учасників кримінального конфлікту від судового розгляду справи, але дає можливість позбутися безпорадності і повернути віру у власні сили, — розмірковує Ольга. — А ще я хочу показати ручку. Вона теж є символом, шансом, який можна використати, виразити емоції та бачення ситуації. І замість слів «ворожнеча», «образа», «безпорадність» написати «мир», «примирення». З досвіду знаю, що учасники кримінального конфлікту потребують такого шансу.

Справа про крадіжку: «П'ятнадцятирічна дівчина, назвемо її Катя, взяла із шкільної роздягальні куртку своєї однокласниці Аліни. Батьки дівчаток товаришували, і мати Каті не могла зрозуміти вчинок дочки, адже виховувала її, навчаючи жити чесно. На зустріч із медіатором і потерпілою Катя йшла і як мантру повторювала те, в чому провинилася і статтю свого обвинувачення. Але вона не усвідомлювала, що цей вчинок зіпсував її стосунки з матір'ю, однокласницею— зашкодив конкретним людям та їх цінностям. До медіації Катя була безсилою і безпорадною. Під час зустрічі вона попросила вибачення в Аліни. Найбільше здивувало Катине пояснення, чому вона взяла саме цю куртку, адже у роздягальні були значно кращі й дорожчі речі. Коментар дівчини був таким: «Не можу точно сказати, чому взяла і про що думала. Але я чітко пам'ятаю, що куртка була рожевою. Я її принесла додому, поміряла, а потім поклала на ліжко і просто дивилася». Справа в тому, що Катя виховувалася у багатодітній, малозабезпеченій родині, і з'ясувалося, що в неї рожевих речей... досі не було ніколи».

— Звісно, не можна сказати, що це виправдовує вчинок дівчинки. Однак варто зауважити, що в кожному разі треба враховувати особистість дитини, її мотиви, цінності, інтереси і потреби. Якщо брати до уваги тільки факти, то в цій історії йдеться лише про крадіжку, — зазначає Ольга Войтенко. — Більшість медіацій, що ми провели в кримінальних справах, а їх з 2006 року — 78, стосуються саме майна та власності. Ці справи є дуже різними, за кожною з них — чиясь помилка. На жаль, нині досить типовим є ставлення до власності як до чогось легкодосяжного — варто лише простягти руку.